

“ЗАКОННИК” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРБІЇ ДОБИ СТЕФАНА ДУШАНА

У статті розглядаються важливі проблеми соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана. У ній на основі “Законника”, прийнятого в XIV ст., висвітлено становище в аграрній сфері та розвитку ремесел, а також соціальну структуру тогочасного суспільства з урахуванням різноманітних перипетій.

Ключові слова: задруга, община, властели, меропхи, пронія, жуупи, серби.

У сербів, як і в інших слов'янських народів, у давнину діяли норми звичаєвого права. Проте наукові відкриття й дослідження останніх років упевнено доказують, що процес суспільного, державного й правового розвитку в предків сучасних сербів був значно багатшим і різнобічним, ніж подавалося в матеріалах до цього часу. Особливу увагу необхідно приділити датуванню становлення державницької організації Сербської держави.

Донедавна в історії повідомляли дані, що слов'яни з'явилися на Балканах у V–VI століттях. Сильний вплив сусідніх держав, зокрема, Східно-Римської імперії, Імперії франків, Болгарського ханства й Аварського каганату сповільнював суспільний і державний розвиток південних слов'ян, що заселяли західну частину півострова. Тому становлення сербської державності припадає на кінець XII століття, коли в сусідніх народів вона вже давно була сформована. Ця точка зору широко відображена в працях науковців, а саме: у 16-томній “Історії народів Югославії”, у працях Д.Янковича, М.Мирковича та ін. [6, с.316]. У радянській історіографії зазначеній проблемі були присвячені великі за змістом праці “Походження і рання історія слов'ян”, “Історія Югославії”, два видання “Історії південних і західних слов'ян” [8, с.187].

Разом з тим слід узяти до уваги, що вже більше ніж століття в історично-правовій науці існує й альтернативний погляд на давню історію південних слов'ян і сербської національності взагалі. Цей погляд відображений у працях Іоніса Зонара в книзі “Історичні аннали”, де стверджено, що сербська державність зародилася не пізніше 240 року до н. е. й проіснувала до 168 року до н. е., коли впала під ударами Римської імперії. Володаря цієї держави царя Аргона він навіть називає “Сербським царем”.

Найбільш серйозні дослідження провели представники “нової” школи Й.Деретич – “Західна Сербія” (1995) й “Антична Сербія” (2000) і С.Білбі – “Староєвропейська мова і писемність Етрусків” (1984). Вони обумовлюють і розширюють положення, викладені І.Зонаром. Зокрема, Й.Деретич не тільки підтвердив хронологічні рамки існування давньосербської держави, а й показав її територіальні межі.

Ми можемо дискутувати з Й.Деретичем про хронологічні рамки виникнення Давньосербської держави, але безумовним є той факт, що давні серби не є заможними, а корінним етносом, що з давніх часів проживав на Балканському півострові. Крім того, лінгвістичний аналіз їхньої мови дозволяє стверджувати про спільність з даками. Скоріш за все ці обидва народи склали єдину етнічну вітку [2, с.77]. Відповідно, у цьому разі необхідно розрізняти давню, рабовласницьку за своїм характером державу сербів і подальші стадії її розвитку в середньовічний період, який до цього часу, на нашу думку, помилково подають як початковий етап становлення сербської державності.

Цінність досліджень Й.Деретича в тому, що він називає точну дату народження ранньофеодальної сербської державності, яка припадає на 490 рік н. е.

У 90-х роках XX століття професор С.Білбі зробив унікальне відкриття про те, що загадкові написи на кам'яній плиті в м. Ксантос (Лікія) запозичував з урегулюванням реалій своєї країни, роблячи придатними їхнє застосування.

Поряд з “Еклогою” у Сербію потрапив й інший східноримський закон, що регламентував ранньофеодальні суспільні відносини – “Землеробський закон”, який був виданий за часів правління імператорів-іконоборців.

“Закон” одержав широке застосування в Сербській державі, оскільки вона була переважно землеробською, де гостро відчувалася потреба в інституті захисту приватної власності.

Разом з “Еклогою” і “Землеробським законом” у християнській ранньофеодальній Сербії одержав розповсюдження ще один збірник візантійських законів, який відомий в історії права як “Номоканон”. Сербська редакція вказаного зводу законів увійшла в історію слов’янського права під назвою “Кормча книга”. За своїм змістом “Кормча книга” – збірник законів церковного, державного й громадянського права [4, с.77].

Варіант “Номоканона”, підготовлений Савою Неманичем, – пам’ятник права, що є першим сербським зводом законів, яким може гордитися політико-правова думка будь-якої країни. У ньому були закладені найпередовіші для свого часу норми публічного права, він захищав права особистості подібно до англійської “Великої Хартії Вольностей” (1215). Різниця була лише в тому, що демократичні норми в сербському феодальному законодавстві ввели з власної волі члени правлячого дому Неманичів.

Переклад сербською мовою з подальшою адаптацією правових норм вищеперелічених джерел відповідно до особливостей укладу життя сербського феодального суспільства дозволив сформувати фундамент для розвитку системи вітчизняного сербського законодавства.

Уже в першій половині XIV століття в Сербії склалися передумови для проведення кодифікованого сербського права й створення власного зводу законів. У 1349 році в Скоп’є на соборі вищих духовних і світських феодалів Сербії був прийнятий звід законів, який тоді офіційно дістав назву “Законник благовірного царя Стефана”. До цього часу збереглося 25 списків рукописів у Малій Азії, які датуються VIII–VI століттям до н. е., є правовим текстом, тобто законником, написаним давньосербською мовою (сербицею). Пам’ятка із Ксантоса – це законник правових, звичайних і моральних норм, яка нараховує 230 статей, зведених у 16 глав.

Матеріали, якими користуємося, дозволяють зробити висновок про багату давню правову традицію предків сучасних сербів. Етапи її розвитку знали часи піднесення й падіння, які напряду були зв’язані з історією сербського суспільства й державності. Відповідно, ця правова традиція не могла відобразитися позитивно на подальші етапи правочинства сербського народу. До появи вітчизняного середньовічного законодавства серби регулювали виниклі правовідносини за допомогою правового звичаю, судової практики, запозиченої в сусідніх народів з їхніх правових норм. Їхній текстовий аналіз свідчить на користь того, що до числа перших правових актів, запозичених у сусідніх народів, належить законодавство римського імператора Юстиніана. На це вказують і пізніші списки названого правового джерела, які викладені в сербській редакції. Особливу цікавість являє Ходоський список “Закону царя Юстиніана”, який відноситься до XV століття [9]. Він застосовувався як джерело сербського права навіть після введення в дію сербського зводу законів – “Законника Стефана Душана”.

У другій половині I тис. н. е. стосовно сербських земель відчувається сильний вплив Східної Римської імперії. Тому з початку IX століття в ранньофеодальній Сербській державі починають діяти правові норми візантійської “Еклоги”, тобто “вибраних законів імперії” – зводу законів, прийнятих 726 р. за наказом імператора Лева III. Упродовж двох століть “Еклога” розглядалася як збірник чинних правових норм не тільки в Східній Римській імперії, а й у Болгарській і Сербській феодальній державі. Про це свідчить і факт її перекладу старослов’янською мовою [1, с.36]. У перекладах, що збереглися, наявні істотні зміни порівняно з текстом грецького оригіналу. Це свідчить про те, що слов’янський законодавець, чи то сербський, чи болгарський, не копіював наосліп схід-

норимські закони, а “Законника”, з яких десять є списками періоду середньовіччя [10, с.38]. Решта 15 списків були зроблені в більш пізній період (XVIII–XIX ст.).

Із знайдених істориками списків тільки чотири належать до XIV ст. Проте оригінальний текст “Законника”, який був прийнятий на соборі, дотепер залишається невиявленим. Скоріш за все він не зберігся до цього часу. На користь цього може свідчити й факт загибелі під час пожежі у 20-х роках XIX століття великої рукописної книги юридичного характеру в монастирі св. Марка, який знаходиться в передмісті м. Призрена. Така точка погляду простежується й у працях П.Сречковича й А.Соловйова [12, с.126].

Першочергово текст “Законника” складався із 130 статей, а з урахуванням доповнень 1354 року – 184 статей. Він відображав норми державного, громадянського, кримінального й процесуального права. Головною метою “Законника” було закріплення правовідносин, що утвердилися в державі, в основі яких була покладена залежність верств населення. Разом з тим “Законник” опирався на традиції “Кормчої книги”, містив немало позитивних норм, які захищали права населення. Наприклад, можна відобразити правові норми, викладені в ст. 134 Бистрицького списку “Законника царя Душана”, де гарантувався судовий захист меропхів від їхніх феодалів, що порушували закон; ст. 175 зобов’язувала суддів захищати вбогих, а ст. 180 забороняла арештовувати й ув’язнювати людей у тюрму без царської грамоти [5, с.283].

У доповненнях до “Законника” широко використовувалися й норми візантійського правового джерела “Синтагми Матвія Властаря” у сербській редакції, складеного в 1335 році, а при Стефані Душані перекладеного сербською мовою. Особливу цікавість для сербів являли норми, що регулювали громадянські правовідносини. Про це свідчить текст, який дійшов до нас у редакції джерела – Ходоського списку “Синтагми”, що датується кінцем XIV – початком XV ст., який виступав як узаконене правове доповнення до “Законника Стефана Душана” [11, с.101].

За часів правління царя Душана серби зберігали свій традиційний соціально-економічний устрій, основу якого становили дві інституції – громада й задруга, перша з них була специфічною національною формою організації суспільного життя, а друга – формою організації господарської діяльності.

Громада мала яскраво виражений патріархальний характер і засновувалася на родинних зв’язках між усіма її членами. Вона базувалася на вихованні з дитинства покірності старійшині, у ролі якого, здебільшого, виступав найстарший чоловік. Влада старійшини поширювалася на всі сфери життя сербської громади. Готовність членів громади в усьому слухатися старійшину ґрунтувалася не стільки на примусовості, скільки на беззастережному визнанні авторитету й майже підсвідомій любові до нього. Сільська громада знаходилася в самому розквіті, сімейні відносини – на стадії проміжному від групового шлюбу до індивідуальної сім’ї сучасного світу. Задруга, як писав Ф.Енгельс, утворила перехідну ланку від сім’ї, яка базувалася на груповому шлюбі й материнському праві, до індивідуальної сім’ї сучасного типу [14, с.62].

Вища влада в задрузі належала сімейній раді, яка складалася з усіх дорослих чоловіків і жінок, але безпосереднє керування знаходилося в руках вибраного всіма старійшини. Важливі справи, включаючи й суд над винними, був компетенцією сімейної ради, ні одна велика покупка чи продаж не могла бути проведена без його згоди.

Декілька задруг складала плем’я, а декілька племен – жупу, на чолі якої стояв жупан. Жупан, рада старійшин і народні збори – головні органи родоплемінної демократії сербів. Багато свідчень дозволяють зіставляти в слов’янській жупі той самий союз родів, які були в греків (фратрія) або римлян (курія). У період воєнної демократії в організації й управлінні жуп велику роль відігравали дружини.

Отже, старійшина громади найчастіше керував і задругою. Він був зобов’язаний дбати про оптимальне з погляду спільного економічного інтересу забезпечення всіх діянок господарської діяльності, яка була досить різноплановою, оскільки задруга в сер-

бів самостійно виробляла практично все, у чому в неї виникала потреба. Купували тільки сіль, металеві знаряддя праці та частину посуду. Майно в задрозі вважалося власністю всіх її учасників, але не могло передаватися комусь із членів задруги, якщо той з певної причини виходив з неї.

Посади жупанів і старійшин поступово стають спадковими й закріплюються за окремими заможними та впливовими родами.

Станове розшарування, виникнення феодальної приватної власності, виокремлення знатних людей (племічів) призводять до того, що органи воєнної демократії (жупани, дружини) “із зброї народної волі перетворюються в самостійні органи держави та гноблення, спрямовані проти власного народу” (Ф.Енгельс) [14, с.62].

Крім того, створюються нові органи влади, які не сумісні зі старою родоплемінною організацією, яка базувалася на суспільній власності. Інститут жупанів перетворюється лишень в один з органів держави поряд із владою короля, князя, воєводи й т. д.

Виникнення Сербської держави було закономірним, внутрішнім обумовленим процесом розвитку суспільства як результат формування феодальних відносин і розколу суспільства на класи феодалів та селян. Але на цей процес впливали й інші фактори, зокрема: етнічний склад населення балканських земель; економічний, політичний, культурний і релігійний вплив сусідніх держав; необхідність об'єднання перед зовнішніми ворогами тощо.

Рівень життя населення в країні не був високий. За свідченнями сучасників, великих міст у країні не існувало, у населених пунктах будівлі споруджували з дерева, а не з каменю, що також свідчило про бідність як простого люду, так і можновладців. У країні виробляли багато вина, олії, м'яса, що дозволяло населенню не голодувати, але не давало великих прибутків. Найбільшу економічну вигоду приносили численні копальні золота та срібла, вироби з яких мали традиційний попит у сусідів, зокрема дубровчан і візантійців. Один французький мандрівник, який відвідав Сербію на початку правління Стефана Душана, написав: “Ця країна має в достатку хліба, вина й худоби, багата потічками, джерелами й річками, у ній є ліси і гори, і долини; коротше: все, що є там, усе прекрасно, особливо в країні, що прилягає до моря. У Сербії п'ять золотих копалень і стільки срібних, у яких безперервно працюють люди; крім того, є змішані золото-срібні копальні – у різних місцях. Ліси також прекрасні. Хто заволодіє цією землею, той одержить найцінніші скарби нинішнього століття” [7, с.264].

Про розвиток сербських міст у XIV столітті джерел дуже мало. Свідчення, які збереглися, указують на їхній півагратний характер. Ще більше, ніж у Візантії чи Болгарії, міське ремесло й торгівля знаходилися під контролем феодалів, що панували в містах. Найважливіші ремесла й гірничі справи були в руках іноземців: німців, венеціанців, генуезців. Підсобними робітниками, що виконували найбільш важкі роботи, щоправда, були серби.

Міста в Сербії були надто слабкі, щоб узяти на себе металургійне виробництво, а наявність іноземців у гірничій справі й торгівлі ще більше ослабляла їхню економіку. Закріпачені ремісники задовольняли лише потребу феодалів і нерідко були зобов'язані виконувати на їхню користь і сільськогосподарські роботи.

Безсилість власного металургійного виробництва й обробіток металу змушували правителів Сербії постійно звертатися до західних країн, зокрема Венеції та Дубровника, з проханням продавати зброю. Великі партії зброї закуповувалися, зокрема, перед кожною великою військовою кампанією [7, с.264].

Безроздільне панування феодалів у містах, які збирали данину з іноземних ремісників і торговців, було головною перепорою в розвитку сербського ремесла. Правителі міст, які призначалися королем, були великими феодалами, воєводами, жупанами, що правили в місті як на власній баштині.

Надзвичайно вигідним було становище в Сербії іноземних купців, які мали привілеї вільної торгівлі по всій Сербії. Так само вільно вони могли проходити через країну для торгівлі з іншими державами Балканського півострова.

Внутрішня торгівля нерідко була обмінною. Значення грошей часто виконувала худоба – коні й воли, з розрахунку на вартість яких здійснювалася торгова операція. Із цією ж метою застосовувалося сире необроблене срібло та його злитки. Навіть у XIV столітті, у момент найвищого піднесення Сербської держави, не друкувалася єдина “царська” монета. Окремі властели чеканили власну монету або віддавали своє право на відкуп. Це призводило до всебічних зловживань. Стефан Душан пробував навести порядок у монетній справі, устанавлюючи певні пункти для карбування монет і контролюючи діяльність ювелірів. Так, у “Законнику” передбачено строгі заходи проти перебування ювелірів у сільській місцевості. “Якщо в якому-небудь селі, поза містом буде виявлено золотих справ майстра, то нехай це село буде пограбоване, а сам він (майстер) спалений”. Проте, на нашу думку, відсутність необхідних умов для розвитку міст зводила нанівець ці заходи, венеціанські дукати, візантійські й дубровницькі перпери були основними платіжними знаками там, де торгівля не мала характеру натурального обміну. Свідченням цього є факт, що державний грошовий податок і судові штрафи стягувались у візантійських перперах або в розрахунку на них [7, с.265].

Відсутність економічних зв'язків між різними районами, слабкий розвиток сербського міста зумовлювали й слабкість центральної влади. Лишень деякими періодами окремим сербським володарям вдавалося повністю підпорядкувати своїй владі численні жупи країни. Навіть за правління Стефана Душана найбільш могутні з властелів енергійно вмішувались у справи центрального управління, обмежуючи владу царя. Вони мали власні збройні сили, і від їхньої участі в царських походах залежала доля перемоги. У підпорядкуванні у великих властелів знаходилися властеличі й прониаревичі, зв'язані зі своїм сюзереном відносинами особистого підданства.

В особливо важливих випадках цар скликав собори властелів, властеличів і духовенства. Вирішальне значення на цих соборах мала невелика група багатих феодалів.

З розвитком феодалних відносин зростало й політичне значення феодалів, не рахуватися з думкою собору цар не міг.

Найвищого розвитку середньовічна Сербська держава досягає в середині XIV століття під час правління Стефана Душана.

У XII–XIV ст. у Сербській державі проходить перебудова адміністративно-територіального поділу. Вона була викликана тим, що стара система, у першу чергу, не відповідала феодалним відносинам і територіальному розширенню того періоду. Жупани втратили свою провідну роль в адміністративному управлінні. У цих умовах жупанами почали називати себе великі феодали, які володіли значними правами, керуючи у своїх землях на правах власників. Вони мали свій адміністративний апарат, розпоряджались баштанними володіннями, устанавлювали відробіток і податки із селян.

Першочергову основу сербського права склали звичаї, які певним чином були пристосовані до інтересів панівного стану. Як ми зазначали, право Сербії було піддане впливу візантійського законодавства. Але доволі швидко в державі був створений самобутній правовий збірник, який дістав назву “Законник Стефана Душана”.

“Законник Стефана Душана” був затверджений собором у м. Скопле 1349 року, у якому брали участь патріарх Сербський із представниками духовенства й цар з властелами. Він дійшов до нас більшістю списків. У найдавніших з них разом із “Законником” розміщено ще дві сербські компіляції візантійських законів: скорочена “Синтагма Матвія Властаря” і “Закон царя Юстиніана”. У 1354 році до тексту були зроблені доповнення. Пізніше додалися декілька десятків статей – в основному правил судочинства – з різних законодавчих джерел різного періоду. У багатьох питаннях “Законник” орієнтувався на візантійське церковне право “Номоканона” і “Синтагми” особливо в статтях 1–28. Але головний зміст відображав своєрідний інститут суспільного ладу Сербії й жорстоку правову політику володарів держави. Більшість статей “Законника” присвячена церкві, її праву й християнській моралі, а також кримінальному праву та процесу.

За преамбулою в “Законнику” ідуть статті, які визначають правове становище двох основних верств держави – духівництва та властелів. Із них видно, що згадані верстви мали особливі податкові пільги, а властели до того ж широкі спадкові права на володіння, одержані від царя.

Термін “властела” (або “властели”), сам по собі зустрічається і в більш ранніх сербських джерелах, у тому числі в одній із хрисовул першої половини XIII століття, де представники властели протиставляються як вищий прошарок суспільства “іншим воїнам” і “бідним людям”. Звідси можна зробити висновок, що одним з обов’язків “властелина” була саме військова служба. “Законник” істотно доповнює характеристику, указуючи на участь властели в управлінні державою й інші ознаки належності до вищої касты суспільства [3, с.148].

Таким чином, із вступної частини до “Законника” відомо, що до середини XIV століття в Сербії вже склалася родова монархія. Цар виступає тут тільки як перший серед рівних стосовно властели, яка закріплена законодавчими правами, і це ще більше впливає під час аналізу окремих статей, зокрема, у 171 статті вказано про залежність царської влади від законів, установлених собором [12, с.139]. Щоправда, побутує думка серед істориків, що ця стаття була внесена в “Законник” при наступнику Душана, коли його царство розпалося, проте безсумнівно, що основи залежності царської влади від постанов суспільно-представницького органу були закладені вже в попередні періоди.

Для відображення нижчого ладу в “Законнику” уживається термін “люди” і встановлюються норми правового положення цього прошарку. Правда, поряд із цим вживаються й особливі терміни, запозичені з візантійської лексики, як-то: “парики” (у хрисовулах) і “меропхи”, значне місце в сербському суспільстві періоду, що розглядаємо, займали також “влахи” – нащадки романізованого дослов’янського населення, основним заняттям яких було кочове скотарство, і, насамкінець, ще два терміни означали особливі категорії населення, виключені зі складу вищої ланки – отроки й серби [3, с.149].

У “Законнику Стефана Душана” меропхи – це закріпачені групи селян, проте відрізняються від отроків тим, що ті входили до групи рабів. Меропхи живуть у селах [3, с.150]. Вони ще не порвали свого зв’язку з общиною, чим нагадують виноробських кметів. Відносно меропхів можна відзначити, що вони не тільки залежні від князя чи другого феодала. Із “Законника” нам відомо, яку вони несуть ренту. Так, у статті 68 “Законника” вказано, що меропхи зобов’язані працювати на своїх вельмож (проніарів) два дні на тиждень, а також визначені роботи, що їх повинні виконувати (косити чи працювати у винограднику або інші роботи), і давати в рік ще царський перпер. Згадка про проніарію, на якій працює меропх, дуже показова, оскільки дозволяє побачити великий ступінь феодалізації в сербів у цей період. Справа в тому, що словом “пронія” у південних слов’ян позначалися бенефіціальні землі, одержані бенефіціарієм (у нашому випадку – проніарієм) від більш великого феодала (скоріш за все, від царя) у бенефіцій.

Пронія являла собою таку категорію умовної власності, яку на відміну від баштини не можна було вільно відчужувати. Із статті 139 другої частини “Законника” впливає, що встановлені норми розповсюджували на маєтки не тільки властелів, але також церковні й царські, причому в разі порушення цих норм меропх міг сперечатися з господарем – були це цар чи цариця, церква чи властел [12, с.145]. Більше того, стаття 67 наводить на думку про те, що існували відомі норми експлуатації й стосовно отроків [12, с.142].

Роздача бенефіцій (проній) свідчить про глибокий процес феодалізації країни. А вказівка на те, що меропх повинен платити ренту й “пронітаріям”, а не тільки царю чи монастирю, свідчить про феодалізацію всього суспільства й про те, що над меропхом був не лише великий господар, але й дрібний феодал (властел і властелич).

Якщо порівняти те, що ми спостерігали в стані колишніх вільних общинників у різних джерелах, складених у різні періоди, то бачимо картину їх поступового закріпа-

чення. Звідси випливає, що регламентація платежів і служб у тій чи іншій формі, що відбувалася в усіх країнах середньовічної Європи, у Сербії має особливо яскраво виражений характер.

Праця меропха прямо названа барщиною (меропщиною). Крім барщини, він має й інші зобов'язання, наприклад гужову повинність. У статті 60 “Законника” відмічено, що кожен повинен возити царя, коли він побажає, а для меропха навіть указані пункти, куди везти (від жупи до жупи) [12, с.142].

Але, незважаючи на всю суворість феодальних статей “Законника”, вони не можуть приховати, що община в меропхів ще існує. Проте це вже не та вільна община, а наполовину закріпачена община, хоча продовжує своє існування.

У “Законнику” представлений увесь феодальний світ Сербії, який користує з праці меропхів, возвеличуючись над ними. Це – цар, властел, властелич, церковники, воєначальники, воєводи. Між ними, звичайно, існує ієрархія. І в “Законнику” це чітко відображено, ставлячи властела вище за властелича, хоча б навіть у тому, що один за пообої платить більше від іншого.

Відносини між представниками панівних станів у Сербії були побудовані за принципом сюзеренітету-васалітету [3, с.150].

Найвища група феодалів – властелі – складалася з найбільш поважних, родових феодалів (князів і вельмож). Властелі володіли землею на правах баштани. У баштані найповніше відбилася феодальне право власності. Властелі настійливо обстоювали це право.

Інша частина феодалів – властеличі – одержувала землю від своїх сюзеренів (володарів) на правах пронії – тимчасового користування за умови васальної служби. Пронія вважалася власністю властеля, який міг її в будь-який момент повернути назад у своє володіння. Властеличу ж було заборонено відчужувати пронію.

Різниця між властелями та властеличами в ступені заможності й у володіннях власності на землю визначала і їх політичну диференціацію. Як можемо констатувати, властелі займали більш високе положення в політичній ієрархії, мали своє військо, були сюзеренами властеличів і короля визнавали першим серед рівних.

Ця різниця відобразилася у феодальному праві, яке відкрито показало, скільки пошани й скільки політичної та економічної сили він мав.

Різне ставлення сербських королів до властелів і властеличів визначалося тим, що більшість властелів схилилися до незалежності від центральної влади. Тому королі в боротьбі із сепаратистськими поглядами властелів опиралися на властеличів. Політичне значення властеличів зростало разом із зміцненням центральної влади.

Властеличі, одержавши від короля великі володіння, ставали вельможами. Властелі та властеличі знаходилися в привілейованому стані стосовно інших верств і користувалися ширшими правами, ніж залежні селяни. В їх руках знаходилися земля й селяни. Воєнні, адміністративні та інші посади займали виключно представники цих груп феодалів.

До панівного стану належало й духовенство. У XIII–XIV століттях церква стала найбільшим феодальним власником.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в “Законнику Стефана Душана” панівний феодальний стан у Сербії (властелі та вище духовенство) одержали можливість привести в систему й закріпити за собою права, які отримали протягом усього попереднього періоду. “Законник” мав на меті закріпити існуючі правовідносини, які будувалися на жорстокій експлуатації простого народу. Дані цієї епохи свідчать про вимирання ряду населених пунктів, численні випадки безпідставного ув'язнення людей, велику кількість жебраків і безхатченків, масові випадки крадіжок. Усе це пояснює, чому через п'ять років на другому соборі в 1354 році при тому ж царі Стефані були прийняті додаткові статті до “Законника”.

У “Законнику Стефана Душана” відображена ще одна група людей, які звалися серби. З контексту тих статей, які згадують про сербів, можна робити висновок, що це прості люди Сербії, ще вільні, не закріпачені. Вони нагадують нам “людей” або “мирян” “Руської правди”, “Луди”, “Закону Винодольського” чи “Поліцкого статуту”.

Крім закріпачених меропхів, були ще серби, вільне населення, які жили в общинах (жупах, селах), займалися господарством і скоріш за все склали протиріччя феодалним силам, що закріпачували меропхів [3, с.146]. Феодали почували себе ще не впевнено, про що свідчить ряд статей “Законника”. У статтях “Законника Стефана Душана” відчувається, що їхні творці стурбовані за своє становище, за своє майбутнє. Особливо це стосується статей, які висвітлюють відносини з еретиками й боротьбу з ними. Покарання еретикам прописані дуже суворі, зокрема, у статті 10 вимагалось таврувати розпеченим залізом еретика, що проживав серед християн, а також тих, у кого він жив і хто його переховував [12, с.118].

Якщо розглядати історичні матеріали розвитку країн Балканського півострова, то можна простежити, що в будь-якому суспільстві були противники християнства, але такої жорстокості щодо них у законах не прописувалось. Звідси можемо зробити висновок, що в “Законнику” під еретиками розуміли членів секти богомолів. Ця секта поєднувала в собі розуміння християнської релігії як боротьби сил добра й зла із самою відкритою соціальною боротьбою проти світських і церковних феодалів.

Феодали боялися богомолів, тому в “Законнику” намагалися поставити їх поза законом. Можливо, саме тому можна пояснити факт, що “Законник” дає багато матеріальних пільг церкві та духовенству, у т. ч. звільнення церковних людей від великих і малих робіт на користь царя, відмова царя на користь церкви по справах суду над церковниками, передача на користь церкви різних матеріальних ресурсів, будинків, худоби й т. д.

Але не тільки страх перед богомолами й бажання викоренити еретиків керували феодалною верхівкою під час складання “Законника”, вона взагалі боялася народних мас і намагалися попередити їхні виступи. У законі є стаття, яка забороняє людям збиратися разом і вирішувати таким чином будь-які справи. У статтях другої частини “Законника” (1354) становище народних мас дещо покращене, тобто феодали йдуть на певні поступки. Так, наприклад, у статті 139 указано, що меропхам у царській землі власник не вправі нічого вчиняти, що суперечить закону [12, с.145].

З метою боротьби проти народних виступів передбачені й статті про злодіїв і розбійників. У цих статтях записано застосування до них строгих заходів. Прикладом може служити стаття 145, у якій є пряма загроза розгромити село, якщо в ньому з’явиться розбійник, а розбійника повісити вниз головою, і навіть власника того села притягти до відповідальності за дії розбійника [12, с.146].

У Сербії існували дві принципово різні категорії власності – баштани: баштани властелів, або вільні, і баштани людей – землян. Визначенню статусу вільної баштани відведено вісім статей “Законника”, які слідували одна за одною в його початковій частині (ст. 39–46) [3, с.145]. З них відомо, що така баштана була не тільки спадковою, але й вільно відмежованою. Обов’язки, які випливають з її облаштування, зводилися до несення військової служби й виплати в казну “царського доходу”, який, судячи з однієї з останніх статей другої частини “Законника”, міг мати натуральний чи грошовий характер. Податок зобов’язана платити кожна людина, тобто селянин, а відповідальність за його надходження покладалася на властелича. Цар наділяв властелю в баштану села або, як уже відмічалось, цілі жупи. Крім того, існувала особлива категорія особисто-залежного населення – вищезгадані отроки, які знаходились у вічній баштані господаря.

Баштану нижчого розряду, власниками якої найчастіше виступали люди, склали земельні ділянки (ниви й виноградники), обкладені зобов’язаннями на користь як царя, так і властела (ст. 174) [12, с.147]. Власник такої баштани міг відчужувати її, лишень дотримуючись певних умов з тим, щоб не потерпіли інтереси господаря, тобто новий власник зобов’язаний був узяти на себе обов’язки робітника.

Отже, згідно з вищезгаданим матеріалом, варто зазначити що “Законник” був і є одним із джерел до вивчення соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана. А саме слід підкреслити ті аспекти, які дозволяють висвітлювати повноту інформації завдяки нормативному тлумаченню кожної статті. Як уже згадувалося, кількість їх спочатку становила 130 за станом на 1349 рік, а вже за станом на 1354 рік – 184 статті. У них простежуємо аспекти державницької політики “царя сербів і греків” щодо внутрішнього життя Сербської держави, відштовхуючись від соціального статусу кожної верстви суспільства. Серби зберігали в той період традиційний для них соціально-економічний устрій (грумада й задруга). Поряд із цим відслідковуються розвиток сільськогосподарства, ремесел і торгівля Сербської держави.

“Законник Стефана Душана” – історична пам’ятка сербського феодального права й цінне джерело для вивчення відносин, які склалися в сербському суспільстві в середині XIV століття.

1. Бобчев С. С. Старобългарски правни памятници / С. С. Бобчев. – София, 1903. – 176 с.
2. Витушко В. А. Югославия: история и современность / Витушко В. А., Ермолович В. И., Зорченко Е. А. // Весн. Беларус. дзярж. зан. ун-та. – 2000. – № 4. – С. 77.
3. Данилова Г. М. Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев / Г. М. Данилова. – Петрозаводск : Карелия, 1974. – 232 с.
4. Ермолович В. И. Актуальные проблемы истории государства и права Югославии / В. И. Ермолович // Весн. Беларус. дзярж. зан. ун-та. – 2000. – № 4. – С. 77.
5. Законник' благов'рнаго царя Стефана // Зигель Ф. Законник' Стефана Душана. – С. Пб., 1872. – 384 с.
6. История Югославии : в 2 т. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – Т. 1. – 735 с.
7. Каждан А. П. Очерки истории Византии и южных славян / Каждан А. П., Литаврин Г. Г. – М. : Учпедгиз, 1958. – 326 с.
8. Матвеев Г. Ф. История южных и западных славян : в 2 т. – Т. 1 : Средние века и Новое время / Матвеев Г. Ф., Ненашева З. С. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 692 с.
9. Памятники законодательной дьятельности Душана Царя Сербовь и Грековь / Т. Флоринский. – К., 1888. – С. 204–222.
10. Соловев А. В. Законик Стефана Душана 1349 и 1354 године / А. В. Соловев. – Белград, 1980. – С. 38.
11. Сокращенная Синтагма Матвья Властаря при Законникь Душана (По Ходошскому списку XV в.) // Памятники законодательной дьятельности Душана Царя Сербовь и Грековь / Т. Флоринский. – К., 1888. – С. 95–203.
12. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя) : навчальний посібник / за ред. В. І. Ярового. – К. : Либідь, 2011. – С. 115–148.
13. Христовуль Душана монастирю архангеловь Михаила и Гавріла близь Призрьна // Синанпаша. – Биоград, 1865. – С. 3.
14. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М. : Политлитература, 1963. – 240 с.

В статье рассматриваются важные проблемы социально-экономической истории Сербии времен Стефана Душана. В ней на основе “Законника”, принятого в XIV в., отражено положение в аграрной сфере и развитие ремесел, а также социальную структуру тогдашнего общества с учетом различных перипетий.

Ключевые слова: задруга, община, властели, меропхи, прония, жупы, сербы.

The article deals with important issues of social and economic history of Serbia of Stefan Dusari. It based on “The Lawyer”, adopted at the XIV, highlighted the situation in agriculture and handicraft development, and social structure of contemporary society, taking into account the various vicissitudes.

Keywords: zadruga, community, vlastely, merophes, proniya, zhupy, Serbs.